

Reprezentacije ženskih identiteta u kratkim prozama Mare Švel-Gamiršek i Mile Miholjević

Baić, Nikolina

Master's thesis / Diplomski rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:334182>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-23**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet u Osijeku

Studij Hrvatskog jezika i književnosti

Nikolina Baić

**Reprezentacija ženskih identiteta u kratkim prozama Mare Švel –
Gamiršek i Mile Miholjević**

Diplomski rad

Mentorica: doc. dr. sc. Dubravka Brunčić

Osijek, 2017.

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet u Osijeku

Odsjek za Hrvatski jezik i književnost

Studij Hrvatskog jezika i književnosti

Nikolina Baić

**Reprezentacija ženskih identiteta u kratkim prozama Mare Švel –
Gamiršek i Mile Miholjević**

Diplomski rad

Humanističke znanosti, filologija, teorija i povijest književnosti

Mentorica: doc. dr. sc. Dubravka Brunčić

Osijek, 2017.

Sadržaj

1. UVOD.....	5
2. KNJIŽEVNOPOVIJESNA RECEPCIJA MARE ŠVEL – GAMIRŠEK I MILE MIHOLJEVIĆ.....	6
3. POJAM RODA U SUVREMENIM KNJIŽEVNIM TEORIJAMA.....	9
3.1. Rod, patrijarhat, majčinstvo.....	12
4. REPREZENTACIJA ŽENSKIH IDENTITETA U KRATKIM PROZAMA MARE ŠVEL – GAMIRŠEK I MILE MIHOLJEVIĆ.....	16
4.1. Afirmacija rodnih stereotipa.....	16
4.1.1. Brak u okvirima patrijarhata.....	16
4.1.2. Pitanje majčinstva i pobačaja.....	25
4.2. Dekonstrukcija rodnih stereotipa.....	28
4.2.1. Odnos femininog prema maskulinom.....	28
5. ZAKLJUČAK.....	32
6. LITERATURA.....	33

Sažetak

Predmetom analize ovoga rada jesu dvije zbirke kratkih proza Mare Švel – Gamiršek *Portreti nepoznatih žena* i *Šuma i Šokci* te jedna zbirka Mile Miholjević pod nazivom *Za svjetlom*. U različitim su povijestima književnosti predstavljene kao autorice koje u svojim tekstovima opisuju seosku zbilju te narodni život (slavonski i primorski). U diplomskome će se radu njihove zbirke čitati iz rodno-teorijske vizure gdje će se propitivati oblikovanje ženskih identiteta i pitanje patrijarhata. Cilj je rada na temelju dvaju polazišta, prvotno pretpostavke o podržavanju patrijarhalnoga sustava vrijednosti te drugotno o podriivanju i resemantiziranju binarnih koncepata u patrijarhalnome uređenju prikazati oblikovanje ženskih identiteta. Dakle, nastoji se prikazati kako se u zbirkama kratkih proza konstruira i reprezentira ženski rod i identitet u okvirima društvenog i kulturnog sustava u kojemu je vidljivo prihvaćanje patrijarhalnih i tradicionalnih rodnih stereotipa. Stoga se za kasniju analizu kratkih proza definira i pojašnjava pojam roda u suvremenim književnim teorijama, njegova razlika sa spolom, te pojam patrijarhata. Temeljni se dio rada bavi pitanjima s jedne strane afirmacije, a s druge dekonstrukcije i podriivanja rodnih stereotipa kroz odnose maskulinog prema femininom te elemente neovisnosti žena, pitanje majčinstva i pobačaja.

KLJUČNE RIJEČI: ženski identitet, spol, rod, patrijarhat, majčinstvo, Mara Švel - Gamiršek, Mila Miholjević

1.UVOD

Cilj je ovoga rada u kratkim prozama Mare Švel – Gamiršek i Mile Miholjević prikazati načine reprezentacija ženskih identiteta i propitivanje patrijaralnoga društvenoga ustroja. Prvi dio rada odnosi se na književnopovijesnu recepciju spomenutih autorica čiji je rad u različitim književnim povijestima i književnopovijesnim pregledima često marginaliziran ili fragmentarno obrađivan. Budući da je namjera rada reprezentacija ženskih identiteta i načini njihova oblikovanja u patrijarhalnome društvu, u drugome se dijelu najprije definiraju i pojašnjavaju temeljni pojmovi potrebni za analizu kratkih proza: razlike između roda i spola, pojam patrijarhata te pojam majčinstva.

Glavni dio rada odnosi se na analizu brojnih ženskih likova čije su različite sudbine opisane u kratkim prozama, posebice u *Portretima nepoznatih žena* Mare Švel – Gamiršek, te na prikaze oblikovanja njihovih identiteta u tradicionalnom društvenom uređenju. U prvome se dijelu analize prikazuje odnos muškaraca prema ženama u braku, pitanje bračne nevjere gdje se repliciraju vrijednosti i norme patrijaralnog društva, dok u drugome slijedi prikaz žena koje svojim ponašanjem i razmišljanjem nastoje napraviti pomak od rodnih stereotipa. Također, u radu će pozornost biti usmjerena na majčinstvo, njegov prikaz kroz povijest, budući da se u povijesnim razdobljima poimalo različito, te na pitanja pobačaja u patrijarhalnim okvirima.

2.KNJIŽEVNOPOVIJESNA RECEPCIJA MARE ŠVEL – GAMIRŠEK I MILE MIHOLJEVIĆ

Književnoj se produkciji Mare Švel – Gamiršek¹ pristupa različito, od marginalizacije pa do potpunoga prešućivanja u pojedinim povijesnim pregledima. Ipak, postoje autori koji se detaljnije bave njezinim radom, primjerice Dubravko Jelčić koji u *Povijesti hrvatske književnosti* navodi da je Mara Švel- Gamiršek poslije Josipa i Ivana Kozarca, Živka Bertića i Joze Ivakića, smjelo zgrabila u bolne teme slavonskog sela, a pripovjedački dar potvrdila je najuspjelijim knjigama: pripovjednim zbirka *Šuma i Šokci* (1940) i *Portreti nepoznatih žena* (1942) te romanima *Hrast* (1942) i *Ovim šorom, Jagodo* (1975) koja je tiskana nakon duge poslijeratne stanke. Slijede još dvije omanje poslijeratne knjige: zbirka memoarskih crtica iz dječjega svijeta *Priče za Sveu i Karen* (1967) te novozavjetnim pričama o Isusu, Mariji, Judi u *Legendama* (1969). Jelčić naglašava da „njezina proza prati sudbinu slavonskih ljudi od dolaska prvih izbjeglica iz Bosne do proglašenja hrvatske države 1941., a u tom golemom razdoblju vidi tuđinsku eksploataciju slavonskih šuma, zlosretno graničarsko doba, uništavanje slavonskog sela, propadanje seoskih zadruga, progone hrvatskog seljaka i njegovu živu nacionalnu svijest, a u svemu tome raspoznaje intimne tragedije u sjeni neizbježne propasti. Njena rečenica posjeduje i dokumentarnu i lirsku dimenziju, koje se međusobno prožimlju.“ (Jelčić, 1997:262). Nadalje, Krešimir Nemeć u *Povijesti hrvatskoga romana* smatra da njezin roman *Hrast* nije dosegao visoku književnu vrijednost jer je sve ostalo tek na razini reportaže i na ponekoj uspjeljoj stranici. Veće značenje ne pridaje ni kratkom lokalpatriotskom romanu *Ovim šorom, Jagodo*. Vladimira Rezo u članku *Mara Švel- Gamiršek – književno djelo i recepcija* navodi da interes za književni opus Mare Švel - Gamiršek nije bio ni velik ni stalan što se može vidjeti i prema različitim povijestima nacionalne književnosti, pa čak i onima opširnijima, u kojima se njezin književni rad opisuje vrlo kratko ili u pojedinima nikako. Julijana Matanović u članku *Portreti nepoznatih žena – drugo njihovo čitanje* pojašnjava razloge njezina prešućivanja u povijesnim pregledima. Osim onih izvanknjiževnih (rad su joj prekinule komunističke vlasti zabranom objavljivanja), upozorava na činjenicu da se njezina djela nisu uklapala u dominantnu stilističku matricu vremena u kojemu je nastalo. To potvrđuju i ocjene kritičara u kojima se autoričine knjige

---

¹Mara Švel – Gamiršek hrvatska je književnica rođena u Srijemskoj Mitrovici 3. siječnja 1900., a umrla u Zagrebu, 7. prosinca 1975). Završila je gimnaziju u Sušaku 1918. Upisuje se na medicinu, ali se poslije četiri semestra udaje i posvećuje književnome radu. Pjesme počinje pisati još u školskim klupama, da bi zatim zašutjela do 1923. godine kada ju je smrt maloga sina potaknula da izrazi svoju bol u stihovima. Objavljuje poeziju i prozu u *Hrvatskoj ženi* i *Hrvatskom ženskom listu*, te brojim drugima. Prevodi romane s njemačkoga jezika: *Ronioci za biserima* i *Grof Luna*, a dijelovi su njezinih radova išli na njemačkom, bugarskom i mađarskom. Živjela je i stvarala gotovo cijeloga života u Vrbanji gdje je i sahranjena poput obične seoske žene.

uspoređuju s njezinim starijim prethodnicima Josipom i Ivanom Kozarcem. Prema Rezo postoje tri razdoblja pojačane kritičke receptivne svijesti za književna djela Švel – Gamiršek: dva su se zbilila tijekom autoričina života, a treći se događa u naše vrijeme. Prvo je receptivno razdoblje, prema mišljenju Vladimire Rezo, najdinamičnije i vezano je uz vrijeme njezine najintenzivnije književne produkcije i traje od autoričina pojavljivanja na književnom obzoru do 1944. godine. Nakon toga slijedi razdoblje šutnje, do 1967.godine kada nastupa drugo receptivno čvorište kojemu je cilj rekapitulacija autoričina djela i buđenje interesa za nju kao za „šokačku pripovjedačicu“. Ponovni se interes za autoričin opus budi 1985. godine kada se pojavljuje cijeli niz članaka o njezinim djelima od kojih su kako navodi Rezo „neki restauratorske prirode i posve u duhu napisa iz ranijih razdoblja, a neki, napokon, problemski i napisani metajezikom znanosti o književnosti uz uporabu suvremene znanstvene metodologije. Ponajviše se to odnosi na radove brojnih autora nastale povodom znanstvenoga kolegija o autorici održanoga u Drenovcima 1997.godine.“ (Rezo,1997:5). Vladimir Kovačić uočava Švelčinu sposobnost da unese raznolikost i uvijek svjež i vedro ocrta sudbine žena po uzoru na svoje sjevernjačke prethodnice, stoga se njemu pripisuje autorstvo paralele Mare Švel sa Selmom Lagerlof².

Druga autorica čije je književno stvaralaštvo predmetom analize ovoga rada jest Mila Miholjević³ koja svoj književni rad započinje dramom iz primorskoga pučkoga života *Iva i Tončić*. Djelo je nagrađeno na natječaju 1930. i izvedeno u Malom kazalištu u Zagrebu. Dakle, javlja se u tridesetim godinama 20. stoljeća kada je prema Detoni Dujmić „jek ideoloških književnih obračuna na književnoj ljevici, u doba kada buja angažirana proza s društvenim konotacijama, u sjeni Kolarove seoske novelistike, ukorijenjena u zavičajnom primorskom, a povremeno i podravsko-slavonskom seoskom okruženju koje je upoznala za godina dugočasnoga učiteljevanja. Unatoč brojčano skromnijem novelističkom opusu ona se ravnopravno mogla nositi s najvišim dosezima hrvatske predratne kraće proze.“ (Detoni Dujmić, 1998:296). Ljerka Matutinović smatra da je književnicu otkrio Ivan Goran Kovačić. U *Novostima* je 1940. godine izrazio svoje oduševljenje mirnoćom prikazivanja, kristalnim, snažnim i nenametljivim realizmom u njezinu pripovijedanju. U povijesnim je pregledima vidljivo da književni rad autorice nije doživio pravo niti potpuno vrednovanje. Spomenuta je samo u *Povijesti hrvatskoga*

---

²Švedska književnica (1858. – 1940.) Dobitnica Nobelove nagrade za književnost 1909.godine čime postaje prva žena koja je dobila ovo priznanje za svoj literarni rad. Središnji motivi i likovi njezinih djela su iz zavičajne Švedske, osobito rodna županija Varmland.

³Mila Miholjević rođena je 12. studenoga 1898. godine u selu Ledenicama u Hrvatskome primorju, umire u Zagrebu 27. ožujka 1997.g. U školu je išla u Ledenicama i u Rijeci, a za vrijeme prvoga Svjetskog rata morala je prekinuti školovanje zbog materijalnih i obiteljskih prilika. Poslije rata nastavila je školovanje u Zagrebu, gdje je završila učiteljsku školu. Bila je učiteljica u Gotalovu, Donjoj Rašenici, Slavonskom Brodu i Zagrebu. Objavljuje novele u različitim publikacijama: *Savremeniku*, *Hrvatskoj reviji*, *Hrvatskom kolu*, *Hrvatskom ženskom listu*.

romana Krešimira Nemeća gdje se ističe njezin roman *Na njivama* (1937) koji se jedini prema Nemeću smatra malo većom umjetničkom vrijednošću. Upravo je o tome romanu izrečeno niz kontradiktornih sudova, s jedne strane da piše odviše muški i naturalistički (I. G. Kovačić), a s druge da je to najbolja knjiga o našoj seljačkoj stvarnosti (I. Mažuranić). Kovačić obasipa pohvalama novele *Mati* objavljene u *Savremeniku* te *Zalog* u *Hrvatskoj reviji* koje su kasnije tiskane (1941) u zbirci novela *Za svijetlom* koja je predmetom analize rada. Budući da se upravo ovom zbirkom javlja uoči ratnoga meteža, to bi prema Ljerki Matutinović, bio jedan od osnovnih razloga neadekvatnoga interesa za njezin literarni rad. Vrlo je teško Milu Miholjević smjestiti u točno određeno književno razdoblje što pojašnjava Ljerka Matutinović: „Ako bismo vrednovali njezino djelo prema godinama kada se javila u književnosti, onda bismo ju bez sustezanja uvrstili u književno razdoblje između dva svjetska rata. Ali po književnim akcentima koje Mila Miholjević afirmira u svome djelu, pogotovo u nekim novijim tekstovima, mogla bi bez pretjerivanja i usprkos možda različitoj književnoj inspiraciji, književnom mediju i drugačijem književnom postupku, stati u red naših istaknutih prozaista starije književne generacije koji još uvijek pripadaju suvremenosti.“ (Pet stoljeća hrvatske književnosti, 1970:270). U poznoj knjizi *Kratko vrijeme* (1992) skupljeno je petnaest novela i pripovijesti napisanih u različitim životnim razdobljima, ali do tada neobjavljenih. Posmrtno joj je objavljena zbirka novela *Dva obraza* (2002), u kojoj su i četiri prvi put objavljene novele, autoričina posljednja ostvarenja.

3. POJAM RODA U SUVREMENOJ KNJIŽEVNOJ TEORIJI

Pojam roda predstavlja vrlo bitnu, ali i kompleksnu kategoriju u suvremenim književnim teorijama zbog teškoće definiranja i pojašnjenja njegova značenja. Predmetom je raščlambe brojnih teoretičara, a na spornost pitanja roda upozorava Joan Wallach Scott u svojoj knjizi *Rod i politika*. Tu tvrdnju potkrepljuje činjenicom da je Komisija za položaj žena osnovala kontaktnu skupinu kako bi došli do zajednički prihvaćenoga općenitoga shvaćanja značenja roda. Pri definiranju dolazi do nesuglasica jer s jedne strane postoje oni koji čvrsto ustraju na strogo biološkoj definiciji, a s druge oni koji su htjeli da se govori o „ulogama muškaraca i žena oblikovanima posredstvom društva“ (Scott, 2003:9). Kontaktna je skupina ustvrdila da riječ rod valja interpretirati i shvaćati prema njezinoj uobičajenoj, općenito prihvaćenoj uporabi. Dakle, ništa se novo nije zaključilo, a ono što Scott naglašava jest činjenica da smisao „općenito prihvaćene uporabe“ uopće nije razjašnjen, te da se pojam roda ne može razumijeti sam po sebi jer je „podlozan dvosmislenostima i mnogobrojnim pogrešnim tumačenjima.“ (Scott, 2003:10). U uobičajenoj je uporabi rod postao istoznačnica za razlike među spolovima i one pripisane i one prirodne te je rutinski postavljen i kao istoznačnica za žene. „Rod kao nadomjestan za „žena“ rabi se da bi se istaknulo kako su podaci o ženama nužno podaci o muškarcima, da jedno podrazumijeva proučavanje drugoga. Pri ovakvoj se uporabi tvrdi da je svijet žena dio svijeta muškaraca, da je stvoren po njemu i u njemu.“ (Scott, 2003:51).

U poglavlju pod nazivom *Rod: korisna kategorija povijesne analize* Scott navodi brojna objašnjenja termina rod. Na samome početku pojašnjava gramatičku definiciju roda: „gramatička je uporaba otvorena jer podrazumijeva formalna pravila koja slijede iz označavanja nečega kao muškog ili ženskog, a puna je neispitanih mogućnosti jer u mnogim indoeuropskim jezicima postoji treća kategorija – srednji (neutralni) rod.“ (Scott, 2003:48).

Joan Wallach Scott ističe kako se „rodom bilježe i društveni odnosi među spolovima, ali i da se rod odnosi na kulturne konstrukcije, tj. društveno oblikovanje ideja o odgovarajućim ulogama za žene i muškarce. Rod je prema ovoj definiciji društvena kategorija nametnuta spolno obilježenu tijelu.“ (Scott, 2003:51) Dakle, rod predstavlja društveni konstrukt, kulturalnu predodžbu muškosti i ženskosti, odnosno značenja koja te kategorije poprimaju u procesima socijalizacije i izgradnjom rodni uloga unutar društva. Društvo je ono koje veže uz pojmove maskulinog i femininog odgovarajuće socijalno konstruirane uloge, ponašanja i attribute. Vrlo je bitno da identitet nije konačan i stalan, već predstavlja heterogenu smjesu različitih identiteta (spolnih, etničkih, vjerskih, rasnih, nacionalnih, klasnih) koji se međusobno isprepliću. Dakle, „žene kao i

muškarci nisu homogene kategorije ni kao društveni subjekti ni kao društveni objekti.“ (Yuval-Davis, 2004:148).

J. W. Scott daje vrlo iscrpnu definiciju pojma rod koja se sastoji od dva dijela i nekoliko podskupova. Sama srž definicije počiva na povezanosti dviju postavki: „rod je tvorbeni element društvenih odnosa koji se temelje na uočenim razlikama između spolova; te da je rod primarni način označavanja odnosa moći. Prvi dio definicije sastoji se od četiri elementa: prvi element su simboli koji koje je moguće pronaći u različitim kulturama, koji proizvode višestruke i često proturječne prikaze. Drugi su normativni koncepti koji interpretiraju značenja simbola, a izraženi su u vjerskim, obrazovnim, znanstvenim, pravnim i političkim doktrinama. Treći je element sustav rodbinskih odnosa, a pojam roda trebao bi obuhvaćati ne samo rodbinu već i tržište rada te državni sustav. Četvrti je aspekt roda subjektivni identitet.“ (Scott, 2003: 64). Scott naglašava da nijedan od ovih elemenata ne može djelovati bez ostalih te da je uloga povijesnoga istraživanja pozabaviti se pitanjem što su to odnosi među tim aspektima. Teoretiziranje o rodu, kako i sama Scott navodi, razrađeno je u drugome prijedlogu: „rod je primarni način označavanja odnosa moći odnosno rod je primarno područje u kojem, ili pomoću kojeg, se artikulira moć. Rod nije samo područje, već i neiscrpan, uvijek stalan način omogućavanja označavanja moći.“ (Scott, 2003:66). Ovaj drugi prijedlog Scott obrazlaže činjenicom da se rod u političkoj teoriji koristi sa svrhom da se opravda ili kritiza način na koji vladari vladaju te da se istakne odnos između vladara i onoga čime vlada.

Nadalje, pojam roda pojašnjava i Nira Yuval Davis u knjizi *Rod i nacija* promatrajući ga kao jedan oblik diskurza: „Rod bi trebalo razumijeti ne kao stvarnu društvenu razliku između muškaraca i žena nego kao oblik diskurza koji se odnosi na skupine subjekata čije društvene uloge određuje njihova spolna/biološka razlika, za razliku od njihova ekonomskoga položaja ili pripadnosti etničkim i rasnim kolektivitetima. Spolne bi razlike također trebalo razumjeti kao oblik diskurza, diskurza u kojemu se za skupine društvenih subjekata drži da su različito spolno/biološki konstruirani. Drugim riječima, rod i spol se mogu analizirati kao oblici diskurza, ali s drugačijim motivima.“ (Yuval, Davis, 2004:20)

Scott pokušava pojasniti razliku između pojma rod koji se koristi za socijalne i kulturne kategorije te pojma spol koji se koristi za označavanje bioloških kategorija. No, i uz brojne definicije pojma rod zaključuje da dolazi do njegova iskrivljena prikazivanja. U popularnom se razgovoru spol i rod rabe u istoznačnom jednako često kao i u suprotnom smislu, te se katkad zapravo čini da je rod jednostavno eufemizam za spol. (Scott, 2003:251). Scott također konstatira kako spolna različitost između muškaraca i žena nužno nastaje unutar diskurzivnih

praksi pa je s obzirom na to kategorija spola također izraz društvene i kulturne zadanosti⁴. Na temelju Foucaultovog rada, Dinko Župan dolazi do istog zaključka dovodeći u vezu pojam spola i pojam režima istine preuzet od Foucaulta: „Za diskurse o spolu također možemo reći da proizvode znanje u skladu s vladajućim režimom istine. Znanstveni diskursi koji objašnjavaju tko su to muškarci, a tko žene i koji nam sugeriraju istinu o muškosti i ženskosti zapravo su instrument disciplinskog nadzora nad muškarcima i ženama jer najčešće podupiru vladajuću spolnu politiku. Vladajuća spolna politika nas disciplinira tako što neprimjetno prihvaćamo poželjne spolne identitete, koje je ona konstruirala.“ (Župan, 2009: 9) Teoretiziranje o pojmovima roda i spola dovelo je do pretenzije pojedinih teoretičara kako nijedan od pojmova nije dostatan da bi obuhvatio i opisao sve semantičke skupove značenja i podznačenja, pa stoga predlažu da se analiza radije usredotoči na sam pojam razlike.

Nadalje, Dinko Župan u knjizi *Mentalni korzet* naglašava da je Scott, primjenivši Foucaultovu teoriju moći, povijest žena odredila kao „analizu moći koja konstruira rod, uloge, definicije i attribute onoga što smatramo karakterističnim za žene i muškarce. Rod je tvorbeni element društvenih odnosa koji se temelji na uočenim spolnim razlikama, te kao takav označava spolne odnose moći u određenom društvenom kontekstu.“ (Župan, 2013:17).

Scott se bavi i pitanjem poteškoća upisivanja žena u povijest: „jedan je pristup problemu postavljanja žena kao povijesnih subjekata podrazumijevao prikupljanje podataka o njima i ispisivanjem tzv. „her-story“ (njezina priča).“ (Scott, 2003:35). Bit je ovoga pristupa priznati vrijednost jednom iskustvu koje je bilo zanemarivano te, posljedično tome, i obezvrijeđeno, kao i odlučno zatražiti da se prizna prisutnost ženskoga subjekta u stavranju povijesti za razliku od tradicionalne povijesti „history“ koja je shvaćena kao njegova priča. Sam je pristup „njezine priče“, prema Scott, ostavio snažne posljedice na povijesnu znanost. Prikupljanjem golemih količina podataka o ženama u prošlosti on pobija tvrdnje onih koji uporno ističu da žene nisu imale povijest, da nisu imale važno mjesto u prošlim događajima. (Scott, 2003:39).

Kako Scott tako i Yuval Davis u svojim radovima nastoje pozornost usmjeriti na potlačenost žena u društvu stoga se fokusiraju na teorijsku raspravu o kategoriji žena, na odnos između pojmova spola i roda jer su oni ključni za razumijevanje ne samo odnosa između muškaraca i žena nego i načina na koje se ženskost i muškost shvaćaju u društvu.

---

⁴ „Prividna jasnoća razlike između spola i roda prikriva činjenicu da su oba pojma oblici znanja. Primjenom opozicije prirodno nasuprot konstruirano podupire ideju da doista postoji neka prozirna „priroda“ za koju je nekako moguće znati izvan znanja koje o njoj proizvodimo (Haraway). No „priroda“ i „spol“ su u biti koncepti koji imaju svoju povijest (Butler). Artikulira ih jezik, značenje im se mijenja s vremenom i ovisno o kulturi.“ (Scott, 2003: 238)

3.1. Rod, patrijarhat, majčinstvo

Carole Pateman je teoretičarka koja se bavi problematikom pojmova roda i spola pa u *Spolnome ugovoru* ističe važnost razlike između njih jer rod služi kao oružje u borbi protiv patrijarhata: „Patrijarhalna je tvrdnja da su žene prirodno podčinjene muškarcima – podčinjene zbog svoje biologije, dakle spola. Kada se govori o rodu, a ne o spolu, podrazumijeva se da položaj žene ne diktira priroda, biologija ili spol, nego da je posljedica društvene ili političke lukavštine. Doista, ono što muškarci i žene jesu i način na koji su strukturirani odnosi među njima ovisi o nečemu daleko većem od njihove fiziologije i biologije.“ (Pateman, 2000: 218). Dakle, muškarci i žene nisu rođeni s razlikama u ponašanju već se one uče od djetinjstva. To se učenje odnosi na spoznaju da ukoliko pripadaš određenom spolu, onda se moraš i ponašati u skladu s osobinama koje pripadaju tome spolu, odnosno osobinama koje je društvo nametnulo i pripisalo pojedinome spolu. To znači da rodne uloge nisu urođene ni proizvoljne, već društveno nametnute u patrijarhalnome sustavu vrijednosti.

Branka Galić u svome radu *Rod i moć* naglašava da samo psihosocijalne razlike između dviju rodni grupa nisu jasne i mjerljive u fizičkim znanostima, već razlike između rodova imaju bitno kulturalne, a ne biološke temelje. Upravo zbog društvenih okolnosti muškarac i žena čine u mnogočemu dvije posebne kulture. Preuzimajući teze Stanley i Wise navodi da „cjelokupni rodni razvoj djeteta koji započinje u djetinjstvu, zbroj je totalnih roditeljskih, staleških i kulturnih značenja izraženih u temperamentu, karakteru, interesima, statusu, gestama i izražavanju. Svaki trenutak djetetova života uporište je za to da on/ona mora misliti uspostavlja. Ono što je čini se odlučujuće u osiguravanju temperamentalnih razlika između rodova, jest uvjetovanje ranog djetinjstva. Temeljni proces socijalizacije i učenja, stjecanja rodni/spolnih uloga podrazumijeva imitaciju, identifikaciju i internalizaciju djece od onih ljudi s kojima se identificiraju, obično roditelja.“ (Galić, 2002:229). Nadalje, očekivanja koja kultura slavi glede rodnoga identiteta ohrabruje mlade muškarce da razviju agresivne impulse, a žene da ih osujete ili pounutre. Rezultat je da muškarci teže tomu da imaju pojačanu agresiju u ponašanju, uslijed čega kultura pristaje vjerovati da posjedovanje muških indikatora (testisa, penisa i skrotuma) po sebi karakterizira agresivne impulse. (Millet, 2000:128). Stoga Galić zaključuje da je „isti proces evidentiran u proizvođenju ženskih „vrlina“ pasivnosti i čednosti. Današnja temperamentalna terminologija i dalje koristi stereotipne podjele na agresivnost kao mušku, a pasivnost kao žensku karakteristiku. Sve druge temperamentalne karakteristike nekako su pripisane tima korespondentnima. Ako je agresivnost osobina vladajuće klase, popustljivost mora biti odnosna karakteristika podređene grupe. Nužno je pritom naglasiti da je enormno područje naših života, i

u ranoj socijalizaciji i u odraslome iskustvu etiketirano kao spolno ponašanje, gotovo proizvod učenja. Čak je i čin samoga koitusa proizvod dugih nizova naučenih odgovora – odgovora na obrasce i stavove koji su nam uspostavljeni pomoću našeg društvenog okoliša. Arbitrarni karakter patrijarhalnih pripisivanja temperamenta i uloga ima veliku moć nad nama, budući da je u pitanjima konformiteta patrijarhat upravljačka ideologija bez presedana, pa je stoga moguće da ni jedan drugi sistem nikada nije iskazao tako potpunu kontrolu nad svojim podređenima.“ (Galić, 2002:229).

Pojam patrijarhata predmet je brojnih rodno-teorijskih rasprava stoga postoji i više njegovih definicija. Nira Yuval-Davis tumači ga kao autonomni sustav podređivanja žena u društvu u njegovim različitim područjima. Nadalje, Belma Bećirbašić opisuje ga kao „sustav vladavine, moći, kontrole, koliko u ekonomskom, toliko i u kulturološkom, nacionalnom i religioznom smislu“ (Bećirbašić, 2011:9). Pojmom patrijarhata detaljnije se bavi Carole Pateman u knjizi *Spolni ugovor* te ga definira kao „jedan oblik političke moći“ (Pateman: 2000:33), navodi da je njegovo doslovno značenje „vladavina očeva“ (Pateman, 2000:33). Kako bi pojasnila probleme oko shvaćanja pojma patrijarhata, Pateman navodi tri oblika patrijarhalnoga argumenta koji međusobno nisu isključivi. Prvi od njih naziva *tradicionalnim* koji sažimlje sve odnose koji se temelje na moći u očinsku vlast. Tradicionalna patrijarhalna misao obiluje pričama, spekulativnim ili pretpostavljenim prikazima načina na koji je političko društvo nastalo iz patrijarhalne porodice ili udruživanja velikoga broja takvih porodica. Robert Filmer raskida s tradicionalnom patrijarhalnom tezom tvrdeći da su očinska i politička moć ne samo analogne nego istovjetne. On apsolutnu monarhiju opravdava tezom da su kraljevi očevi, a očevi kraljevi. Ovu Filmerovu tezu Pateman naziva *klasičnim* patrijarhalizmom. Prema ovome, sinovi se rađaju podložni očevima, a time i politički podčinjeni. Političko pravo smatralo se prirodnim, a ne predmetom konvencije, ne postoji nikakav pristanak ili ugovor, a politička je moć očinska jer proistječe iz očeve prokreativne moći. Klasičnu teoriju patrijarhata teoretičari ugovora pretvorili su u treći oblik, u *moderni* patrijarhat koji je bratski, odnosno fraternalan, ugovorni i strukturira kapitalističko građansko društvo. Moderni je patrijarhat rezultat sekularizacije i emancipacije. Braća su svrgnula oca na svim razinama, od religije do obitelji, i uspostavila svoju mušku vladavinu u odnosu na žene. Patrijarhat je prema Pateman muški savez koji su braća sklopila na ruševinama klasične očeve vladavine da bi zagospodarili ženama. Tako su žene bile isključene iz osnovnih prosvjetiteljskih ideja o slobodni i jednakosti. Stoga je društvo je podijeljeno na dvije oštro odvojene sfere javnu (vladavina muškarca po bratskome društvenom ugovoru) i privatnu (žena bez ikakva utjecaja u politici i društvu).

Mirjana Adamović u svojoj doktorskoj disertaciji početak binarnih opreka pronalazi već u „6. stoljeću prije Krista u deset pitagorejskih parova suprotnosti (granica/neograničeno, neparno/parno, jedno/mnoštvo, desno/lijevo, muško/žensko, mirovanje/kretanje, ravno/zakrivljeno, svijetlo/mračno, dobro/loše, četverokutno/zaobljeno), a koji su utemeljeni na suprotnostima forme i bezobličnosti, pokazuju hijerarhiju vrijednosti, pri čemu se pojmovima na lijevoj strani tradicionalno pridaje veća važnost nego pojmovima na desnoj. Preuzimanje ove muške/aktivne forme i ženske/pasivne neodređene materije kasnije se proširilo na druge filozofske koncepcije.“ (Adamović, 2010:6). Budući da se na temelju bioloških karakteristika muškarcima i ženama pridodaju različite rodne uloge u društvu koje se ostvaruju na temelju binarnih opreka, upravo je ta dihotomnost osnova patrijarhalnoga ustrojstva prema kojemu prvi član opozicije zadobiva konotacije superiornosti, dok drugi član utjelovljen u ženskom entitetu biva u funkciji i pod kontrolom prvoga.

Kada je u pitanju pojam majčinstva bitno je naglasiti da se tijekom povijesti mijenjala uloga žene, a time i uloga majke. Različita razdoblja u povijesti civilizacije ističu drugačije društvene vrijednosti. Promjene možemo pratiti od najranije povijesti kada je žena uživala najveći ugled preko razdoblja u kojima je njezin ugled bio bitno slabiji, kada je bila proganjana i smatrana vješticom, pa sve do razdoblja u kojima se uviđa važnost i nezamjenjivost uloge majke.

D. Johnston i H. Swanson u članku *Uloga medija u stvaranju ideologija majčinstva* naglašavaju da majčinstvo nije biološki određeno ili društveno jednom zadano nego se koncept majčinstva tijekom povijesti mijenjao. Majčinstvo predstavlja društveno i povijesnu konstrukciju, a društvo i kultura određuju što zapravo znači biti majkom, kakvo je ponašanje i kakvi su stavovi prikladni za majke te kako bi majčinstvo trebalo oblikovati odnose i vlastiti identitet.

„Dominantna ideologija podupire kulturalnu hegemoniju stvaranjem društvenih očekivanja za određenu društvenu skupinu. Najbolji je primjer za to patrijarhalna ideologija majčinstva jer ženama nije čće njihov identitet i sebstvo izvan majčinstva. Feminističke su znanstvenice proučavale kako današnje ideologije majčinstva podupiru i održavaju patrijarhat, ovjekovječuju ekonomsku ovisnost žena iz srednje klase i izrabljivanje žena iz radničke klase te projiciraju iskustva „bjelačke iz srednje klase“ kao univerzalna i idealna. Kultura definira i nagrađuje „dobre majke“, kao što i kažnjava one „loše“. (Johnston; Swanson, 2004:69). Prema brojnim istraživanjima Johnston i Swanson navode da je niz znanstvenika zapazilo progon majki tinejdžerki, starijih majki, samohranih majki na najniže hijerarhije majčinstva što će biti slučaj i u kratkim pričama koje će biti predmetom analize ovoga rada. Očito je, dakle, da postoje brojne predrasude u društvenoj konstrukciji dobrih i loših majki pa su primjerice samohrane majke obilježene kao devijantne od strane dominantne kulture.

O majčinstvu se pojavljuju brojni mitovi koji zapravo predstavljaju temeljni materijal ideologije. Jedan od najčešćih mitova o majčinstvu jest da zaposlenje majke ugrožava obiteljske odnose. Barthes mit definira kao neosporenu i nesvjesnu pretpostavku koja je toliko široko prihvaćena da su njezina povijesna i kulturalna ishodišta zaboravljena. Kao takvi, mitovi o majčinstvu predstavljeni su kao prirodni, instinktivni, intuitivni, nasuprot kulturalnom, ekonomskom, političkom i povijesnom koji prema patrijarhalnom svjetonazoru pripada muškarcu. Ideologije se rađaju kada se mitovi spajaju u dosljedne filozofije što ih politički odobrava kultura. (Treća, 2004:70) Glavni je cilj mitova o majčinstvu održavanje ideologije patrijarhata. Mit o sreći majčinstva, uvjerenje da je majčinstvo radosno ostvarenje težnji svake žene, održava sustave patrijarhata pripisujući bilo kakvo nezadovoljstvo u majčinstvu neuspjehu majke. Dakle, samo je *dobra* majka *sretna* majka, a *dobra* je prema patrijarhalnome svjetonazoru ako je posvećena isključivo djeci i obiteljskome životu. Premda je, kako navodi Pateman, u početku društveni život bio uređen prema majčinskom pravu i rodoslovlje se gledalo matrilinijski, ne zna se na koji je način oborena vladavina prava majke. Prema riječima Mindoljević Drakulić paleolitik i neolitik bile su kulture koje je obilježio matrijarhat. Prvo veće tranzicijsko razdoblje koje je obilježilo drukčije poimanje majke bilo je u Mezopotamiji kada dolazi do pojave prvih civilizacija. U socijalnim, religijskim, političkim i gospodarskim sferama života glavna riječ pripala je muškarcima te je uspostavljen patrijarhat. S tom se konstatacijom slaže i Pateman navodeći da „pobjeda očeva poistovjećuje se s postankom civilizacije. Patrijarhat je bio kulturološki i društveni trijumf. Priznanje očinstva protumačeno je kao potvrda razuma, kao napredak koji je preduvjet i temelj nastanku civilizacije, koja je u potpunosti djelo muškarca.“ (Pateman, 2000:41).

4. REPREZENTACIJA ŽENSKIH IDENTITETA U KRATKIM PROZAMA MARE ŠVEL – GAMIRŠEK I MILE MIHOLJEVIĆ

Oblikovanje ženskih identiteta u kratkim je prozama izuzetno kompleksno zbog ambivalentnosti pristupanja pitanju patrijarhalne ideologije. U književnim se tekstovima reprezentacija ženskih identiteta može promatrati s obzirom na problem braka, problem majčinstva, sposobnosti u obavljanju kućanskih poslova, načine ophođenja prema nadređenom muškom pojedincu. U daljnjoj će analizi biti vidljivo da s jedne strane, kako muški tako i ženski likovi, iznošenjem svojih stavova u potpunosti podržavaju patrijarhalne postavke i afirmiraju rodne stereotipe, dok s druge strane ženski likovi kroz elemente neovisnosti nastoje resemantizirati androcentrične binarne koncepte i na taj način dekonstruirati temeljne postavke rodnih stereotipa i patrijarhata.

4.1. Afirmacija rodnih stereotipa

4.1.1. Brak u okvirima patrijarhata

Već se u prvoj kratkoj prozi Mare Švel Gamiršek koja nosi naziv *Bakin Badnjak* može iščitati patrijarhalni svjetonazor u riječima bakine svekrve: „Htjela sam, da te zapitam, kada ćemo ti klavir dopremiti. No u tom času svekrva je stajala na vratima. – Klavir? – Kazala je, iako je nitko nije pitao. - Klavir hoćete u kuću da dopremite? Kao da nema već dosta novotarija? Naša je kuća je jednostavna i ne treba klavira. Nismo mi ovo stekli svirajući. Mislim, da mome sinu ne treba žena, koja cimbalu nego koja će mu čarape plesti. Dosada on nije kupovnih nosio, a ja sam već slabog vida, pa nije red, da i to još dalje radim. (...) Tako je baka naučila, da šuti i pregara, a klavir je ostao u njezinoj djevojačkoj sobi. (Švel – Gamiršek, 1992: 11). Vidljivo je, dakle, da svekrva svojim stavovima sputava bakinu kreativnost jer sviranje klavira nije uloga udane žene u patrijarhata, ona sada mora ispunjavati muževe zahtjeve, pa se stoga baka odlučuje prešutjeti zbog straha od neprihvaćenosti. Dakle, bilo kakav bakin otpor prema patrijarhalnim pravilima navodi cjelokupno društvo u njezinoj neposrednoj blizini na provođenje određenih sankcija. Te se sankcije očituju na različite načine, od kritiziranja bakinih postupaka i izlaganja sramu zbog narušenog ugleda do primjene strogih patrijarhalnih običaja ili pak vršenja prevelikog pritiska

dok baka konačno ne izgubi slobodu ili život. Pritisak je tim veći što ga provode i muškarci i „poslušne“ žene u društvu što je ovome slučaju bakina svekrva.

Belma Bećirbašić pojašnjava da je problem s principima muškosti i ženskosti taj što su se oni „posmatrali kao dva fiksna pola, kao da su eksplicitno pripadajući dio dva različita seksualna otjelovljenja, čim se počinju opirati svojim socijalno konstruiranim originalnim matricama i patrijarhalno govoreći praviti nered, postaju društveno neprihvatljivim, govori se o narušenom prirodnom redu, o izopačenju biologijskih determiniranosti.“ (Bećirbašić, 2011:44). Isto tako, u prozi *Bez Uskrsa*, tetka zabranjuje Teni čitanje knjiga navodeći da to samo kvare žene: „Nije joj bilo teško rano uraniti i čitav dan raditi, nego je to smatrala kao sasvim normalno. Koji put ju je tetak htio poučavati o povijesti ili govoriti joj o lijepoj knjizi, no tetki to nije bilo pravo, pa je uvijek naglašavala, da treba misliti na njezinu budućnost, a ne od nje odgojiti ni šokačku djevojku ni frajlu, naglašavajući, da je ona siročica i da će biti sretna ako je koji dobrostojeći gazda zaprosi. Tetak nije tako mislio, jer nije imao djece i jer je Tenu volio kao svoju, pa joj je češće potajno koju knjigu dao na čitanje.“ (Švel – Gamiršek, 1992: 140). Patrijarhalni je svijet, dakle, izgrađen u dihotomijama kao nizu podvojenih svjetova u opreci po vrijednosti. Žene su u takvome društvenom uređenju, kako to navodi Marija Škrlec u svome radu *Dihotomija privatno/javno u ženskom ključu* doslovno „posluga muškarcu bez punopravnog građanskog statusa, odnosno njihovo poistovjećivanje s privatnom sferom onemogućuje ih u bavljenju javnim poslovima zbog nekompetitivnosti koje je također posljedica nemogućnosti ravnopravnoga obrazovanja i takav se poredak u okvirima patrijarhata tumači kao iskonski i samorazumljiv.“ (Škrlec, 2010:268). U ovome je primjeru vidljivo da Tenina tetka, iako žena, zastupa upravo takve stavove, dok tetak dekonstruira temeljne postavke patrijarhalnoga sustava braneći Tenu i dajući joj potajno knjige s težnjom za njezinim što većim obrazovanjem. Tetkin je lik oblikovan na tragu teza Rousseaua koje navodi Pateman u *Ženskome neredu*: „Rousseau je prihvatio patrijarhalnu tvrdnju da su žene prirodno podređene muškarcima. U Rousseauovu participacijskom, volontarističkom političkom poretke žene moraju ostati isključene zbog njihova prirodnog moralnoga karaktera i pogubnog utjecaja na moral i građansku krepost muškaraca. U skladu sa slavnom tradicijom Rousseau dijeli žene na dobre i raskalašene ili bludnice. Žene mogu ostati dobre jedino ako ostanu pod okriljem kućanskoga života.“ (Pateman, 1998:76). Upravo ju iz toga razloga, tetka tjera na udaju smatrajući da će u suprotnome postati „šokačka frajla“.

Švel – Gamiršek u svojim prozama problematizira pitanje braka jer jedna od temeljnih zadaća ženskoga života jest udaja, gdje se ona ne pita niti za mišljenje niti za pristanak već su kako to pojašnjava Pateman „žene predmet ugovora. Ugovor (spolni) jest sredstvo pomoću kojeg

muškarci svoje prirodno pravo nad ženama pretvaraju u sigurnost građanskog patrijarhalnog prava. Nakon što su bile pod vlašću svojih očeva, one, za razliku od sinova, sa zrelošću ne dobivaju nov status nego ih očevi 'predaju' drugom muškarcu da nastavi njihovo 'prirodno' stanje ovisnosti i podčinjenosti.“ (Pateman, 2000: 21). U slučaju djevojke Tene, odluku o njezinu životu i sudbini preuzima tetka jer je ona ostala siročić: Tad u Teninoj osamnaestoj godini zaprosio ju je od tetka dobrostojeći momak. Tetak promislio, nije mu se sviđjelo i odbio momka, iako tetki nije bilo pravo. Ona je govorila: „Što da čeka? Vrijeme je, da se uda, a ne će po nju kraljević doći.“ (Švel - Gamiršek, 1992: 142). U ovome je citatu vidljivo odstupanje od patrijarhalnih uzusa jer je tetak, iako muškarac, brine za Tenu i na taj način svojim razmišljanjem odstupa od temeljnoga hegemonijskoga modela maskuliniteta⁵ prema kojemu muškarac treba biti snažan, odlučan, razuman. Upravo te osobine u ovome slučaju pripisane su Teninoj tetki koja ju prisiljava na brak: „Martin nije bio nikakva krasota, no druga je nadovezala, da muško i ne mora biti lijepo kao lutka, ali da je jak, rumen i zdrav. Kad je Manda došla u proscu s Martinom, Tena je jedva poznavala svog budućeg muža. Svega je nekoliko puta s njim govorila, a i u tim razgovorima joj nije ništa osobito rekao. Bio bi joj posve ravnodušan, da nije s nelagodnošću pomišljala da se mora za njega udati po tetkinoj volji. Protiviti se nije usudila, jer je dobro znala, da tetka samo onda s njom ljubazno postupa, kad ona privoljuje razgovorima o udaji u Iskrinu kuću.“ (Švel – Gamiršek, 1992: 143). Žene su, kako to navodi Pateman, „primjer pojedinaca za koje teoretičari izjavljuju da su nesposobni za pristajanje. Istodobno se žene predočuju kao one koje se uvijek slažu, a njihov eksplicitan nepristanak uzima se kao irelevantan ili se reinterpreтира kao pristanak.“ (Pateman, 1998:73). Dakle, žene nemaju pravo na svoje mišljenje i slobodu, kako ne prije braka, tako ni u braku, uvijek moraju nekome biti podređene: „Žene nisu inkorporirane kao državljani poput muškaraca, nego kao članice obitelji, sfere koja je odvojena od građanskoga društva i države. Obitelj je presudno važna za građansko društvo i državu, ali konstruirana je na drukčijoj osnovi negoli ostatak konvencionalnog društvenog života, s vlastitim pripisanim načelima udruživanja.“ (Pateman, 1998:170). Temeljna je podjela na javno koje predstavlja građansko društvo i država i u kojemu mogu sudjelovati isključivo muškarci, jer se žene ne smatraju dovoljno sposobnima za to područje, one su vezane isključivo za privatnu

---

⁵ Naučene i nametnute „muške“ osobine pojašnjava Nataša Bijelić u knjizi *Muškarci i rodna ravnopravnost u Hrvatskoj* gdje naglašava da se prema Robertu W. Connellu „konstrukcije maskuliniteta razlikuju od društva do društva te su i historijski različite. U većini društava od muškaraca se očekuje da budu fizički jaki i (hetero)seksualno uspješni, da preuzimaju rizike, donose odluke, financijski brinu o obitelji te da budu čvrsti i neranjivi, i ne pokazuju emocije ili brižnost. Ove karakteristike predstavljaju stereotipne rodne norme koje se odnose na društveno prihvaćene ideje i očekivanja o tome što znači biti muškarac u društvu. Hegemonijski maskulinitet se ne odnosi na određen tip karaktera koji je uvijek i svuda isti. To je maskulinitet koji zauzima hegemonijsku poziciju u određenoj strukturi rodnih odnosa.“ (Bijelić, 2011:5).

sferu, odnosno obitelj, dok muškarac ima pravo podjednako sudjelovati u obje sfere. Patrijarhalna je podjela između privatnoga i javnoga, prema Pateman, također spolna podjela: „Žene, koje su prirodno nesposobne za javnu participaciju, ostaju u zajednici koju tvore ljubav, krvne veze, prirodno podaništvo i partikularnost, i u kojima njima vladaju muškarci. Javni svijet univerzalnoga državljanstva zajednica je slobodnih i jednakih pojedinaca, sfera vlasništva, prava i ugovora i muškaraca koji se međusobno odnose kao formalno jednaki državljani. Te su dvije sfere povezane zato što muškarci u objema uvijek imaju legitimno mjesto.“ (Pateman, 1998:171). Muškarci se smatraju i glavama obitelji, a kao muževi i očevi imali su društveno i zakonski sankcioniranu vlast nad ženama i djecom. Upravo one „prirodne“ sposobnosti koje im omogućuju (ali ne i njihovim ženama) da budu glava obitelji omogućuju im i (ali ne i njihovim ženama) da zauzmu mjesto u građanskom životu. Pateman ističe Filmerovo stajalište da „podređenost supruge ima temelj u prirodi. Muž je prirodno sposobniji i jači, stoga mora vladati svojom ženom. U patrijarhalnoj se zajednici inzistira na tome da žene moraju biti podređene bilo muškarcu bilo muškim prosudbama i nikada im nije dopušteno postaviti se iznad tih prosudbi. Kad žena postane supruga, priznaje svoga muža gospodarom za cijeli život.“ (Pateman, 1998:44). Upravo ovu tezu potvrđuje citat u kojemu Tenin muž sebe proziva gazdom i ponaša se kao da je ona njegovo vlasništvo: „Martin je stao večerom u birtiju odlaziti, isprva na sat dva, a kasnije i do zore. Opet se je kartao, a i rakiju pio i često pripit kućom hodao. Nakon mjesec dana govorila je svekrva Tena, da malo pritegne uzde Martinu i da mu ne pušta na volju, da radi, što hoće. Tena poslušala, a Martin se uzjogunio pa i poletio, da je udari. - Zar ćeš ti sa mnom gospodariti? – galamio je. - Ovdje sam ja gazda. Ni meni ni mater zapovidala, pa ne'š ni ti. Još se nije tude ni zagrijala, a već digla glavu kao guja pa sikće. Probaj samo još jedared, pa ćeš znati, što je ova pesnica.“ (Švel – Gamiršek, 1992: 144) Primjer nasilja nad ženom vidljiv je i u zbrci Mile Miholjević *Za svijetlom*, gdje muž tuče vlastitu ženu gotovo do smrti i na taj način potvrđuje svoju dominaciju i superiornost nad ženom: „Udarao ju je pesnicama. Udarao joj je glavom o zid i nikako mu nije bilo dosta. Nikako da se izlije iz njega otrov što je zavreo. Čupao joj je kosu. Navlačio je za nju, kao da ju je htio tući dotle, dok pred njim ne nestane mudre i uvijek oprezne žene, dok ne vidi čupavo, izderano i slabo žensko stvorenje, ljepljivo od suza, krvi i slina.“ (Miholjević, 1941:52).

Ovakvome dominantnome hegemonijskom modelu maskuliniteta prema kojemu su snaga i agresivnost temeljna muška obilježja pripada i dida Lovra iz kratke proze *Mati* koji je zgrožen unukovim ponašanjem jer pokazuje osjećajnost i razumijevanje prema vlastitoj ženi i samim time podriva temeljne postavke patrijarhata: „Dida Lovra ga je gledao ispod oka i razmišljao o njemu. Mislio je, kako je i taj njegov unuk, već počeo drugačije misliti od njega. Slušao ga je, ali

tko bi se usudio, didu Lovru da ne sluša? Tek u očima mu je više puta sinula nepokornost. Opazio je to dida Lovra, samo se je činio da ne vidi. Pa i ta slabost spram žene! Kakav je to mekan naraštaj? Sjediti uz ženu, voditi je u selo, šaputati joj kao momak curi! Drugačije je to bilo za njegove mladosti. Nauživao se drugih žena i cura do mile volje, a gospodario je svojoj.“ (Švel – Gamiršek, 1992: 91)

Uvjerenje da je udanoj ženi mjesto u kući, kao slugi njezinu mužu (u ovome primjeru i svekru kojemu također mora biti pokorna) i majci njihove djece čvrsto je ukorijenjeno u društvo toliko da se takvo stanje stvari čini prirodnim obilježjem ljudske egzistencije, a ne povijesno i kulturno određenim, što se može potvrditi ovim, ali i brojnim drugim citatima iz kratkih priča: „Kad je nahranila dijete i staricu, smirila svinje, sama nešto založila i oprala suđe, otkucao je sat tri puta. – Zar već? – Promrmljala je Ljuba i počela sijati brašno za rezance. Dida Lovra sigurno ne bi bio zadovoljan, da se prvi dan kupljenja šljiva završi nemrsnom večerom, sjetila se je za vremena.“ (Švel – Gamiršek, 1992: 87). Ovaj se citat može tumačiti na tragu teza Carole Pateman koja naglašava da se „kultura identificira kao kreacija i svijet muškaraca zato što su žene zbog svoje biologije i tijela bliže prirodi nego muškarci i zato što ih podizanje djece i kućanski poslovi, bavljenje nesocijaliziranom djecom i sirovim materijalima, bliže povezuju s prirodom. Žene i kućna sfera tako se pokazuju inferiornim u odnosu na kulturnu sferu i muške djelatnosti, a na žene se gleda kao na nužno podređene muškarcima.“ (Pateman, 1998:119).

Funkcija je i uloga ženina života reprodukcija i briga o domaćinstvu. Prema Bećirbašić „filozofija binarne opozicije uma i tijela u kojoj se muškost javlja kao nositelj stvarnosti, racija i pameti, a ženskost kao iracio, privid, emotivnost, nešto što treba suzbiti kako bi um zadržao svoj integritet, ostavila je duboke posljedice na odnose spolne dominacije u društvu. Stoga se za sekundarne pozicije žena u društvu pronalazi prikladno samoopravdanje jer se njihova tijela prikazuju, čak i konstruiraju kao krhka, nesavršena, nepokoriva, nepouzdana i podložna različitim smetnjama, koje nisu pod kontrolom svijesti.“ (Bećirbašić, 2011: 97). U sljedećem je citatu iz proze *Udovica* vidljiva ženina krhkost i podređenost, isto tako naglasak na njezino pristojno odijevanje i ponašanje koje se uči od samoga djetinjstva: „Bila je visoka i tanka, plave kose i smeđih, razdalekih očiju. Ne znam zašto, ali me je podsjećala na srnu. Tiha i krotka imala je nešto fino u ponašanju i odijevanju. Uredna u kući, povučena od društva.“ (Švel – Gamiršek, 1992: 112).

Nadalje, i u opisu fizičkih osobina žena vidljivo je da izgled nije prirodno određen već socijalno normiran. To se, smatra Bećirbašić, posebno odnosi na ženskost i ženstvenost, koje su se uvijek povezivale s ljepotom, a samim tim i principima seksualnosti, senzualnosti, zavodjenja i reproduktivnosti, što je ne samo kategoriziralo ženu kao isključivo tjelesno biće, već se i njezin

rodni identitet na ta način postavio kao fiksni i determiniran, a zapravo su mu kriteriji vrlo nestabilni, promjenjivi, socijalno konstruirani te samim time nisu upisani u prirodni poredak stvari. Dakle, čim ženski fizički izgled odstupa od trenutnoga supremativnoga kulturološkoga ideala (koji je kroz povijest promjenjiv) marginalizirana je u društvu i nezanimljiva muškarcima zbog nedostatka atributa što je vidljivo u prozi *Bez Uskrsa*: „Drugačije je bilo s Mandom. Još dok je bila djevojčica i polazila u školu, bila je neslatka. Zdepasta, mala, debela, s očima kao u žabe, debelih usnica i tupavog nosa. Proždrljiva je bila kao malo tko. Mogla je iza ručka pojesti po četiri skale isprženog kruha, namašćenog i utrtog bijelim lukom, na koji je i uvijek mirisala. Kad je porasla, nije izrasla. Hodala je kao patka i lijeno govorila. Za Mandom se nitko nije ni osvrtao. Nepoštena nije bila, a nije joj ni teško bilo onakvoj ružnoj svoje djevojačko poštenje čuvati.“ (Švel-Gamiršek, 1992:136).

Prema patrijarhalnome sustavu žene postaju valjanim pripadnicama društva isključivo ako odgovaraju postavljenim modelima ženstvenosti, dakle ako su vezane isključivo uz privatnu sferu života kao kućanice, roditelje i majke. Takav vrhunac ženskosti unutar patrijarhalnoga koncepta rodni uloga ostvaruje lik Eve u prozi *Đuka Ćosić Ivanov* iz zbirke *Šuma i Šokci*: „Mete Eva sobe, pomaže u kuhinji, čeprka po bašti, otvara kapiju, kad kola izlaze, i svakom hoće da bude dobra, svima da ugoditi. Radi ona, vesela i mlada, a njezino vitko tijelo se zaobljuje od budućega materinstva.“ (Švel – Gamiršek, 1990:156). „Činila je sve što je mogla da mu ugoditi. Držala je kuću i dijete u redu, nije se s njim svađala, ugađala mu, koliko je znala, a drugo nije znala, što bi učinila, da mu dom omili.“ (Švel – Gamiršek, 1990:172). Jedna od temeljnih ženskih osobina u okvirima patrijarhata jest pokornost o čemu svjedoče brojni citati iz kratkih proza *Gospođa Jasna* i *Rankin grijeh*: „Ubrzo je Jasna postala sjena sebe od prije. Korak joj je postao umoran, oči ustrašene, šutljiva je, nemarno se je oblačila i nadasve se pokoravala mužu.“ (Švel – Gamiršek, 1992: 160). „Kad me već izazivate, i jer smo u užem krugu, mogu vam reći: jest natražnjak sam, jer hoću, da žena, koju ljubim, pripada samo meni – rekao je ozbiljno Ivo. (...) Žena treba zna što smije i što ne smije raditi – rekao je Ivo. – Zašto baš žena, dragi moj Ivo? – pitala je Nada. – Vama muškarcima je sve dozvoljeno, a žena bi trebala da živi pod staklenim zvonom.“ (Švel – Gamiršek, 1992: 238). Žene su, dakle, u ovim primjerima u potpunosti podređene svojim muževima i žive kako bi zadovoljile njihove potrebe i prohtjeve, dok oni s druge strane mogu raditi što pozele.

U strukturi patrijarhata ili muške dominacije, prema riječima Judith Butler iz knjige *Nevolje s rodnom – feminizam i subverzija identiteta* tlačenje žena ima osobit oblik, vidljiv je odnos subjekta koji je muškarac i *Drugog* koji je žena. Upravo takav odnos može se uočiti u prozi *Šuma i Šokci* u braku između Ilarka i njegove žene Eve. Ilarko je *egzistencijalni subjekt*, a Eva

isključivo *njegovo drugo*. Vidljivo je da ju čak u jednom trenutku izjednačuje sa služavkom što se može povezati s tezom Judith Butler o *dijalektici gospodara* odnosno muškarca i *roba* to jest žene: „On nije ni prvu ni drugu uzeo radi njihovih duševnih vrlina, radi bogatstva, niti je u braku tražio drugarstva, razumijevanja i nježnosti. On se je ženio, jer su mu baš te žene bile poželjne, a od njih je tražio, da u budu vjerne ljubovce, i u kućanstvu poslušne sluškinje. On nije svojoj ženi nikada govorio o poslovima i svojim planovima a sve je žene omalovažavao i nazivao ih trapunjare.“ (Švel – Gamršek, 1990:14) .

„Malo je zbunjena, ustrašena i gotovo žalosna, kada se nađe sama s njim u novom stanu. No muškarac, zagrijan od alkohola i njezine svježije blizine, ne zapaža njezinog raspoloženja i prebrzo trza vijenac s mladenkine glave, jer na koncu sada je ona njegova žena, njegova stvar.“ (Švel – Gamiršek, 1992: 198). U ovoj je prozi pod nazivom *Gospođa Marija* vidljivo da žena svojim stupanjem u brak služi za zadovoljavanje svih vrsta muškarčevih želja, duguje mu poslušnost jer se ona za njega kako to navodi Škrlec u-dala, odnosno postala njegovo vlasništvo bez prava na vlastite želje ili odbijanje spolnoga odnosa u braku jer se „u problemu bračnoga silovanja ženino odbijanje ne uzima ozbiljno jer i ako žena kaže ne, njezine riječi nemaju značenja, jer ona stvarno misli da. Naširoko se smatra da je savršeno razumno ako muškarac izričito odbijanje svojih nasrtaja reinterpreтира kao suglasnost. Dolazimo do otkrića da se ženskom govoru uporno i sistemski osporava važenje, a podržava se predrasuda o nezaustavljivoj muškoj seksualnoj želji jer je muško tijelo superiornije od ženskog, proizvodi više sjemena te su zbog toga njihove potrebe snažnije.“ (Škrlec, 2010:283).

Nadalje, ženino je tijelo u patrijarhatu instrumentalizirano, smatra se objektom i predstavlja izvor naslade za mušku požudu što je vidljivo u prozi *Gospođa Jasna* iz zbirke *Portreti nepoznatih žena*: „Sjeo je u naslonjač i zapalio cigaretu. Promatrao ju je od glave do pete, namještenu, stručnjačkim okom muškarca.“ (Švel – Gamiršek, 1992: 171), ali i u kratkoj prozi *U birtiji gazda Steve* iz zbirke *Šuma i Šokci* gdje je očito da žena muškarcima služi kako bi zadovoljila isključivo njihove požude: „Oni nisu nikakva smisla imali za obiteljski život, a ženu su gledali tek kao cilj prirodnih potreba ili užitka. Razmišljali su samo o tome, gdje će kakove svatove otračiti, kuda treba na kirvaj otići, gdje će biti kakova pijanka u kojoj se treba naći.“ (Švel – Gamršek, 1990:12).

Stereotipne oznake pridavane kategorijama muškosti i ženskosti jesu karakteristike agresivnosti, snage, inteligencije i efikasnosti kategoriji maskulinog, a pasivnosti i podložnosti, neznanja i nesposobnosti femininoj odrednici. Pritom Branka Galić ističe kako su te pododrednice određene kategorije (muškosti ili ženskosti) proizvod učenja s obzirom na društvene zadatosti i ovjerene koncepte: „Očekivanja koja kultura slavi glede rodnog identiteta ohrabruje mlade muškarce da

razvijaju agresivne impulse, a žene da ih osujete ili pounutre. Rezultat je da muškarci teže tomu da imaju pojačanu agresiju u ponašanju, uslijed čega kultura pristaje vjerovati da posjedovanje muških indikatora (testisa, penisa i skrotuma), po sebi karakterizira agresivne impulse i čak ih vulgarno slavi izrazima, kao što su 'Onaj tip ima muda!' (Millet, 2000:128). Isti je proces evidentan u proizvođenju ženskih 'vrlina' pasivnosti i čednosti. Današnja temperamentna terminologija i dalje koristi stereotipne podjele na agresivnost kao 'mušku', a pasivnost kao 'žensku' karakteristiku. Sve druge temperamentne karakteristike pripisane su tim korespondentima. Ako je agresivnost osobina vladajuće klase, popustljivost mora biti odnosna karakteristika podređene grupe. Nužno je pritom naglasiti da enormno područje naših života, i u ranoj 'socijalizaciji' i u odraslom iskustvu, etiketirano kao 'spolno ponašanje', gotovo potpuno proizvod učenja.“(2002: 229) Pritom najbitnijom vrlinom ženskosti postaje vrlina podčinjavanja jer ona predstavlja najvažniji uvjet opstojnosti patrijarhalnih struktura.

U održavanju patrijarhalne hegemonije sudjeluju i žene svojom pasivnom ulogom, odnosno pokornošću što dokazuje i citat iz proze *Adamčičevi*: „Pepa nije bila žena, koja je rješavala kojekakove životne probleme, nego se je zadovoljila onim što je imala.“ (Švel – Gamršek, 1990:90) Nadalje, sličan primjer predstavlja i lik snaše Franjke iz proze *Iva Abramov* koja se miri sa svojom sudbinom „Marko je uvijek imao razloga, da grmi po kući, da psuje i rusvaja, bio pijan ili trijezan. Na ženu, na slugu, il na jedinca Ivu. Jedared nije ručak valjao, drugi puta konji nisu bili po njegovoj volji očišćeni, ili je sin prekasno stigao kući iz sela. Snaša Franjka je proštrepala svoj život, nikome se ne tužeći, ni od koga pomoći nije tražila, vjerujući, da je sve sudbina, kojoj se ne može nitko oteti.“ (Švel – Gamršek, 1990:112). Stanislav Feldman objašnjava zašto žene, iako u patrijarhalnom sustavu najčešće bivaju viktimizirane, i dalje podržavaju isti taj sustav svojom pokornošću, ali i prenošenjem njegovih uzusa vrijednosti i ideoloških struktura na daljnje generacije: „Čovjek se može riješiti ovisnosti o stavovima koji su nastali zbog nesigurnosti u djetinjstvu, a jednako tako može se riješiti i indokrinacije patrijarhalnim svjetonazorom. Nažalost, vrlo je malo onih koji jedno i drugo pokušavaju, a još manje onih koji to uspiju ostvariti, jer je prejak ljudska potreba za čvrstim osloncem u životu. Kao što prosječan čovjek nesvjesno vjeruje da mu sigurnost daje njegov način reagiranja, njegova karakterna struktura, po istom mehanizmu shvaćanja tvrdoglavo se pridržava patrijarhalnih normi uvjeren da je to jedino mogući siguran oblik života. Još je razumljivo da tako misle muškarci, iako ponekad zbog toga trpe, ali u to nepokolebljivo vjeruju i žene, koje su ipak mnogo češće žrtve patrijarhalnog društvenog sustava. Budući da su u to čvrsto uvjerenе, teško se odlučuju oduprijeti se patrijarhalnim normama, čak i tamo gdje danas imaju mogućnost ostvariti slobodan i samostalan život.“ (Feldman, 2012: 199) Upravo zbog te podređenosti žene i

brige isključivo o muškarcu, a nebrige o vlastitom tijelu i identitetu počinju fizički i psihički propadati što je vidljivo u prozi *Gospođa Marija*: „On ne shvaća, da tu ženu, koja mu daje sve, on izrabluje samo za svoje uživanje. Marija počinje fizički propadati, dobiva natrag svoj vitki djevojački stas, a njezine lijepe oči u blijedom ovalu lica kao da nešto traže, nekoga mole.“ (Švel – Gamiršek, 1992: 207). Da je žena pokorna, ovisna o muškarcu i nesigurna bez njega vidljivo je i u citatu iz proze *Udovica*: „Braniti? Kako bi se on mogao preda mnom obraniti? Preda mnom, koja sam za njega živjela i sve mu dala, što je bilo u meni? Zar ne znaš, da sam ga od svoje šesnaeste godine voljela, da je bio prvi, koji me je poljubio, i da čitav život nisam na drugog pomislila. Zar ne znaš, da sam zato živjela, da mu ugodim, i da sam u njega vjerovala ko u Boga? Zar ne znaš, da sam bila sretna i da sam živjela od uspomena na tu sreću?“ (Švel – Gamiršek, 1992: 115)

U ovim se kratkim prozama problematizira i pitanje prevare koja u patrijarhalnim okvirima ima dvostruka mjerila, jedna za žene, a druga za muškarce. Patrijarhalni koncept polazi od premise da ženi nije omogućeno realizirati svoju seksualnost izvan institucije braka: „One nisu mogle birati, već su im pravila bila nametnuta. Muž u bračnoj zajednici trebao im je biti jedini partner. Njihova vrlina nije u spoznavanju istine, nego u strogom pridržavanju onome što im se kaže. Ukoliko žena nije bila pod muževim, onda je bila pod patronatom nekog drugog muškarca (oca najčešće). Muškarca, za razliku od žene, brak nije seksualno vezivao.“ (Adamović, 2010: 10) Upravo ovakvi dvostruki standardi gdje je muškarčeva promiskuitetnost odobravana i shvaćena kao pozitivna karakterna crta 'pravog' muškarca, dok za ženu vrijedi obrnuto mjerilo vidljivi su u citatu iz proze *Duka Čosić Ivanov*: „Zar nisi nikad razmišljala ili čula pripovijedati, kakovi smo mi muškarci. Kadikada kao životinje. Svidi nam se, uzimamo, zaboravljamo i idemo dalje. Takovu nam je narav priroda dala. Radi toga se ne smiješ mrštiti i kvariti naš brak, jer s brakom to nema ništa zajedničko. Svoja se žena zato ipak voli. – Ali ja ne ću, da to bude tako među nama. Mene to vrijeđa. Zar da nemamo jednaka prava i jednake dužnosti? – Nikako. Muškarac je jedno, a žena drugo. Žena čuva čistoću braka, ona se ne smije upuštati u bezvrijedne doživljaje, ali kod nas muškaraca to je drugačije. Kadikad se u nama budi nešto, što nas tjera u naručaj drugih žena. Možda novost, znatiželja. I on lagano dođe do nje, digne joj kažiprstom podbradak i pogleda je umiljato ravno u oči – možda zato, što ovakva mala i draga ženica ne umije pružiti muškarcu ono što može takova rutinirana avanturistkinja. – Dobro, Vladimire, ali to se više nikada ne će ponoviti? Vladimir se nasmijao. (...) Dobro je on osjećao razliku između Selme i Eve, te blijede opatici sličnoj žene, koja je šutnjom sve negodovanje iskazivala, koja ga je izazivala svojim mirom i vršenjem dužnosti žene i matere, i koja je pred njim stajala kao opomena na zbiljski život, dok je ona druga koju je nazivao svojom ljubavi, bila puna strasti,

vatre, i iza svakoga zagrljaja svježija i spremnija na nove poljupce i novo opijanje – Eva koja je njegove zagrljaje primala tiha, kao pokorna žrtva i Selma koja se je u ushićenju rasipala. Pa i sama razlika između tog zakonitog braka u šokačkoj kući, pod roditeljskom paskom, i potajna ljubav u Selminoj sobi bila je tako snažna da on nikada ni htio vidjeti besmislenost i podlost toga odnošaja.“ (Švel – Gamiršek, 190:187).

Da se zaključiti da su žene prikazane kao potpuno inferiorna bića smještena isključivo u privatnu sferu života, dok je suprotno njima, muškarcima dopušteno podjednako djelovanje u objema sferama, stoga je iz ovih primjera vidljivo da muškarci svojim odnosom prema ženama afirmiraju ustroj patrijarhalnoga viđenja rodnih uloga.

4.1.2. Pitanje majčinstva i pobačaja

Ženama se u patrijarhatu dodjeljuje uloga „rađalica“ i trpa ih se u privatnu sferu bez govora o tome kako tek majčinstvo jest privatna stvar koja znači pravo na izbor. Majčinstvo se prikazuje kao konačan smisao ženskoga života. Dakle, naglasak je na reproduktivnoj funkciji žena, ali isključivo unutar bračne zajednice, ukoliko krše patrijarhalna pravila i izlaze iz propisanihokvira, žene tada bivaju sankcionirane i marginalizirane. Stoga, nije iznenađujući Mandin strah iz proze *Iva Abramov* koja je ostala trudna s oženjenim muškarcem, plaši se osude cjelokupnoga društva, najviše djeda i Nikolića: „Mandino se stanje nije više moglo kriti. Stezala se je, da joj struk ne bude širi, no od toga joj je bivalo zlo, i selo je počelo govoriti, da će ona skoro postati mati. I bake su na njoj tu promjenu opazile. Manda je živjela u strahu. Bojala se Nikolića, sela i tmurnog pogleda djeda Marka.“ (Švel – Gamiršek, 190:135) U citatu je vidljivo da žena nema pravo na izbor kada je u pitanju majčinstvo, već mora zadovoljiti unaprijed određene koncepte ponašanja unutar patrijarhata gdje se žena može ostvariti kao majka isključivo u braku.

Nasuprot tome, Ranka se u prozi *Rankin grijeh* svojevrijedno odlučuje na pobačaj: „A nakon nekoliko nedjelja Ranka je znala sigurno, da je taj prljav odnos ostavio sasvim prirodan trag. Nije se ni toliko prestrašila, koliko je željela, da se što prije riješi neželjenog tereta. Od svojih starijih drugarica na sveučilištu bila je dobro upućena, što ima da radi, a ubrzo je saznala za doktora, koji se je bavio pobačajem, novaca je imala, i ta je stvar bila brzo uređena. Samo se nije mogla istrgnuti iz duše patnja kao iz mladog tijela nedozvoljeno začeti život. Gadno je bilo saznanje biti uprljan svojom krivnjom, gadne su bile borbe da se ne vrati onome, koga je mrzila, a čiji je zov zvonio kroz nju – gadno je bilo znati, da si bila čist cvijet, a da sada nosiš na duši i

tijelu ljagu. Ljagu? A zar muškarci tako ne žive? Zašto se samo ženi takav prekršaj bilježi, pitala se je Ranka. Odgovora nije našla, baš kao što nije znala ni odgovoriti, zašto se ona loše osjeća, blijedi, postaje bezvoljna, ne spava noću, dok se Zeno dalje raduje životu na svoj način.“ (Švel – Gamiršek, 1992: 233). Iako svjesno, svojom odlukom radi pobačaj, zbog odgoja u patrijarhalnim okvirima osjeća grižnju savjesti, ali i dovodi u pitanje temeljne postavke patrijarhata u kojima muškarac ima nadređenu ulogu i premda podjednako sudjeluje u tome činu, ne snosi i ne odgovara za posljedice.

Marija Škrlec navodi da „reproduktivna prava obuhvaćaju pravo na pobačaj kao i na odluku o broju djece, pravo na sterilizaciju i pravo na kontracepciju. Ovladavanje tim pravima znači biti svjestan svoje tjelesnosti, ali i odgovornosti i kontrole vlastitoga tijela. Pobačaj je tek odustajanje od jedne mogućnosti (Čačinovič, 2000:149) te potkopava ideju da je rađanje ženin poziv.“ (Hooks, 2004:46). Mnogobrojni su primjeri pobačaja u ovim trima zbirkama kratkih priča. Problem u tim primjerima jest u tome što većina žena to ne radi svojevrijedno, nego pod pritiskom okoline što dokazuje i citat iz proze *Adamčičevi*: „Prošlo je nekoliko dana. Marga se je vukla blijeda, s plavim podočnjacima po kući. Kad je bila sama, plakala je i stenjala od bola. Jedno se jutro nisu otvorila vrata od komorice. I kad su ukućani ušli, da pogledaju što je s njome, našli su je u mukama. Jaukala je, grizla usne, prevrtala od bola očima. Sve je tijelo jedan grč, peče i boli, groznica udara zube o zube, noževi je bodu utrobom. Onda uz očajan krik i mlaz vrele krv nestade začetog života Margi, otrovanog, iščupanog. I kad vidje što je uradila, obuze ju očaj nad izgubljenom nadom, nad izgubitim životom. Htjela je ustati, no uhvati ju besvijest, a onda groznica i vrućine, poslije kojih je došlo umiranje. Otrovanje krvi. Polagano je Marga umirala sama, neshvaćena ni od koga, a pogrđena od svih.“ (Švel – Gamiršek, 1990:105). Vidljivo je da trudnoća Marge kao neudane djevojke dobiva subverzivno značenje najprije prema protagonistkinji samoj jer se mijenja tjelesno i duševno, a zatim i prema cijelom ženskom rodu čiju slabost u odnosu prema društvenim konvencijama takva trudnoća razobličava i potkopava. Prisilni ju pobačaj dovodi do bolesti, a na samome kraju i do smrti.

O muškoj dominaciji svjedoči i citat u kojemu žene čak i na porodu moraju trpiti nesnosne bolove u tišini kako ne bi zasmetale muškarcima u prozi *Mati*: „Dok se je Ljuba patila u sobi i grizla usne da glasno ne jauče od stida, da je muškarci u kuhinji ne bi čuli, strina Manda je pozvala Soku u avliju i govorila joj: - Vidiš ti Ljube. Naumila svake godine da rodi. I pogospodila se. Babicu triba. (...) Strina Manda je te večeri prigovarala: - Rodila kao kraljica. Svu kuću uzbunila. Drugačije je to bilo u dobra stara vrimena. Di bi žena od stida legla u krevet, da rodi? U zapečku su rađale, na slami, a drugo jutro se dizale i pelenice prale. A gle danas!

Čitava komedija za to malo slinavče!“ (Švel – Gamiršek, 1992: 91). Osim muškarcima, porodilja mora udovoljavati i ženskim likovima koji zastupaju patrijarhalne postavke o subordinaciji žena. Na pobačaje se žene odlučuju i zbog nepovoljne ekonomske situacije što pokazuje proza *U novom kraju* iz zbirke Mile Miholjević *Za svijetlom*: „Iza toga je Anka porodila dvojke, a onda je opet zatrudnjela, pa je od velikoga straha, da opet ne rodi, izbacila plod nespretno, pa se radi toga patila ni živeći ni umirući više od godine dana. Od tada se Anka tvrdo i postojano opirala ludosti svoje i muževe krvi.“ (Miholjević, 1941:49). Nadalje, pitanje pobačaja otvara se u prozi *Mati* „Ljuba se nije mogla svladati, zaplakala je. Soka ju je stala tješiti: - Nemoj plakati Ljuba. Tome se još može pomoći. Babica to umije uraditi. Nije teško podnit, a nije ni skupo. Otidi ti k njoj pa joj obećaj dukat ili šlingiranu ponjavu, pa te ni briga. Uvečer, kad je bila sama s Josom, rekla mu je, na što ju je Soka putila, i upitala ga, što on o tome misli. Josa je neko vrijeme šutio, a tada joj je rekao: - Kako hoćeš, Ljubo. Ali možda bi bio sin. Znaš i sama, koliko želim sina, a on bi bio jedini koji bi održao Tomin temelj.“ (Švel – Gamiršek, 1992: 93). Kako u ovome tako je i u narednome primjeru vidljivo da žena treba ispuniti još jedan svoj zadatak u okviru patrijarhata, roditi sina, odnosno omogućiti produžetak loze. Kada to nije slučaj, odnosno kada se rodi djevojčica vidljivo je izrazito nezadovoljstvo kod muških članova obitelji: „Babica je izišla na trijem i kad ga je opazila rekla je: - Joso, Ljuba je sretno rodila curicu. – Razočarala ga je ta vijest. Očekivao je sina.“ (Švel – Gamiršek, 1992: 90)

U slučaju da žena nije u mogućnosti obaviti svoju biološku funkciju, također biva sankcionirala o čemu svjedoči kratka priča *Zalog* iz zbirke *Za svijetlom* gdje muž odlučuje ostaviti svoju ženu: „Ane, ali već san leto dan ovdi, poli tebe, a diteta ni, a i prije smo bili leto dan zajedno, saki dan, a diteta ni bilo. Pa ča moremo, Ane moja? Ja moran poč ća. Ovdi ja ne moren ostat. Tamo me čeka mesto i drugi je tamo život.“ (Miholjević, 1941:100)

U brojnim je primjerima vidljiv rasap ženskoga identiteta u podvojenosti između želje za financijskom i emocionalnom neovisnošću te istodobnom potrebom za održavanjem materinstva o čemu svjedoči i citat iz proze *Iva Abramov*: „Mati sam, ne mogu svoje dijete ostaviti, a Mandu mi oni nikad ne bi dali. (...) Iva nije slutio što se događa u Marijinoj duši, a najmanje je bio spreman da bi ga žena ostavila.“ (Švel – Gamiršek, 1990:115)

U svim se navedenim primjerima da iščitati oblik društvene segregacije žena, njihovo ukalupljivanje i prisilna konzervacija u privatnu sferu, bez prava na izbor, kako po pitanju slobode govora, mišljenja, djelovanja, tako i po pitanju majčinstva i pobačaja.

4.2. Dekonstrukcija rodnih stereotipa

4.2.1. Odnos femininog prema maskulinom

Vidljivo je da su, prema mnogobrojnim prethodnim citatima, patrijarhalne postavke jasno i čvrsto ukorijenjene u većini kratkih proza. Dakle, muškarac je taj koji pripada javnoj sferi života, a žena privatnoj, te mu je u potpunosti podređena bez prava na slobodu i vlastito mišljenje. U ovome će se dijelu rada uvidjeti kako ni ženski ni muški identiteti nisu homogene kategorije jer postoje tipovi muškaraca koji odstupaju od dominantnoga hegemonijskoga modela maskuliniteta budući da svojim izgledom i ponašanjem nisu u skladu s očekivanim društvenim normama koje se pripisuju muškarcima u patrijarhalno uređenome društvu. Postoji i veći broj ženskih likova koji predstavljaju primjer nehomogenosti rodnih identiteta. Njihovom borbom za samostalnošću, radom i nošenjem oružja prikazuje se ambivalentan odnos i samim time odmak od one imaginarne spolno rodne dihotomije, odnosno modela promišljanja koji se temelji na ideji kako postoji određeni skup obilježja koji karakterizira muškarce i definira maskulinitet te drugi tip obilježja koji karakterizira žene i definira feminitet. Prvi se takav primjer pronalazi već u prvoj kratkoj prozi *Bakin Badnjak* gdje se žena, iako uz strah, budući da je odrasla u patrijarhalnome okruženju gdje su u potpunosti sputavane njezine sposobnosti, gdje je morala bit isključivo pod okriljem domaćice bez prava na rad, zaradu ili bilo kakav oblik promišljanja ipak uspijeva preuzeti muževe poslove i izboriti s njima kao i svaki drugi muškarac i na taj način utjelovljuje androgina svojstva: „Bojala se je borbe za svakidašnji opstanak, jer nije vjerovala u svoje znanje i snagu. No mati je jaka. Mati je neizrecivo jaka, kad se radi za dobro djece. Baka je naučila, da radi samostalno muževe poslove. Da se nateže s radnicima, da pregledava radove u šumi i polju, da smogne novac za studij sina, da uda kćerku.“ (Švel – Gamiršek, 1992: 16). Kao dokaz podrivanja patrijarhalnih stajališta jest i protagonistica Jasna koja u istoimenoj kratkoj prozi potvrđuje dva od tri elementa neovisnosti prema Pateman. Prvi od njih je sposobnost posjedovanja vlasništva jer Jasna, kao i baka, preuzima poslove svoga muža (uz njegovo negodovanje i sumnje jer je njegovo promišljanje u skladu s patrijarhalnim postavkama gdje žene nisu sposobne za takvo što) i u njima je uspješnija nego on sam, te kasnije uspijeva izgraditi i vlastitu vilu: „Ona će se vratiti kući, preuzet će imanje u svoje ruke. Davor se je nasmijao. No kada je ona s olovkom u ruci počela razlagati svoj plan, začudio se je, koliko je ona znala o vođenju posla i radu na zemlji. – Ti, Jasna, mnogo znaš – govorio joj je, a nije htio da prizna, da

ona možda više zna od njega – a nikada to nisi pokazivala. – Nisam se htjela miješati u tvoje poslove, a budimo iskreni, ti toga ne bi ni dozvolio bio. Nije li tako? (...) Sada je tek počeo pravi rad. Jasna je prijepodne nadgledavala ekonomiju, a poslijepodne poučavala djecu.“ (Švel – Gamiršek, 1992: 164) „Za vrijeme praznika kupila je gradilište, potražila inženjera, dala načiniti plan za vilu prema svojim idejama i počela je zidati svoj novi dom. Vele, da je novac koji joj je ostao nakon gradnje, uložila u neko veliko poduzeće, no ja ne znam u koje.“ (Švel – Gamiršek, 1992: 183). Drugi element neovisnosti jest sposobnost upravljanja samim sobom jer patrijarhalna koncepcija zastupa tezu kako su „muškarci konstituirani kao bića koja mogu upravljati sobom i štiti se, a ako muškarac može upravljati sobom, to znači da ima potrebnu sposobnost upravljanja drugima. Samo neki upravljaju drugima u javnom životu – ali svi muškarci upravljaju u privatnom životu kao muževi i glave obitelji.“ (Pateman, 1998: 174). Jasna svojom sposobnošću podriva temeljne postavke patrijarhata jer je vidljivo da ona uspješno upravlja i samom sobom, ali i drugima. Nakon što je ostvarila uspjeh u „muškim poslovima“ shvaća u kakvim je zapravo uvjetima podređenosti živjela i sretna je što se uspješno izborila protiv njih: „Jasna se je stidjela, ko da je nešto bezočno učinila. Stidjela se svoje ljubavi, nemoći, podatnosti i privrženosti, ona nije imala ni toliko svoje volje, da odluči, što da radi, nego je išla za Davorom tupo, ne pitajući kuda ni zašto.“ (Švel – Gamiršek, 1992: 168). Da su žene izrazito sposobne za puno više nego samo za domaćicu potvrđuje i lik majke Nade iz proze *Gospođa Nada je bila mati...* koja se, nezadovoljna svojim životom, odlučuje na rastavu: „Pa i ona je sebi postala smiješna u ulozi domaćice, žene, neke starije dame, koja je s gađenjem promatrala njegove posljednje avanture: mlade djevojke, koje je htio šarmirati elegantnošću, duhovitošću i nekim specijalnim muškim načinom. No ona je od sveg toga imala dosta i suviše! Svoju dužnost je izvršila, a sad? Nije više potrebna ovdje, vrijeme je, da na sebe misli. Sve se je to redalo u njezinoj duši, slika za slikom, bez boli, s olakšanjem, jer je nov život stajao pred njom. Večeras će ona to sve reći svom sinu. Kazat će mu: - Dijete moje, ti više i nijesi dijete... - Dalje se nije mogla sjetiti načina, kako će mu reći, no već će se snaći. Poslije toga će doći rastava, uređenje novog, njezinog doma, a tada njezin vlastiti život.“ (Švel – Gamiršek, 1992: 190).Ovim se primjerima narušava predrasuda da muškarac pripada svijetu metafizičkoga, a žena svijetu biološkoga jer se ženski likovi snažno participiraju u metafizičkom, preuzimajući muškarčevo pravo na uvid i pravo na spoznaju.

Nadalje, nekoliko je ženskih likova u *Portretima nepoznatih žena* i zbirci *Šuma i Šokci* koji podrivaju temeljne postavke patrijarhata jer reguliraju svoju reproduktivnu funkciju i na taj način samostalno odlučuju o vlastitome životu i budućnosti što je vidljivo u prozi *Đuka Ćosić Ivanov*: „Zašto je snaša Anka bila toliko tvrdoglava i samo jednoga sina rodila? Ali ona nije

htjela. Zar da se okuje s djecom? Zašto da ne uživa život kad joj je Bog dao da bude sama gazdarica u kući i sama s mužem na imetku.“ (Švel – Gamiršek, 1990:153). Javna je sfera života određena isključivo za muškarce kojima je dodijeljeno pravo moći, dok žene dobivaju ključnu zadaću reprodukcije, a ta se reproduktivnost prema Dioli odnosi na biološku, simboličku i ideološku razinu: „Funkcije žena u etničkim nacijama se svode na: biološku reprodukciju (osiguravanje kontinuiteta nacije), reprodukciju ideologije (podržavanje i nastavljanje ideoloških i moralnih standarda nacije ispravnim ponašanjem i odgojem sinova i kćeri), reprodukciju granica, s naglaskom na čistoću reproduktivnog procesa i nekontaminiranost drugim nacijama; naime, isticanjem majčinstva se ograničava ženska seksualnost, a njeno se tijelo potvrđuje kao izvor društvene legitimacije.“ (Dioli, 2006: 147). O tome svjedoči sljedeći primjer iz proze *Snaša Terza* gdje se Terza odlučuje udati isključivo za dobrobit vlastitoga života, ali upravo zbog navedenih ključnih zadaća žene u okvirima patrijarhata rađa dijete samo kako bi ispunila svoju bračnu obavezu: „Jedino, što ju je smetalo, bila je Jakšina vanjština. Bio je sitan, uskih prstiju, žut u licu, gotovo bezbojnih očiju, tankih plavkastih usnica i dugačkog nosa. Nije ga mogla pravo zavoljeti, no pošto nije sve u ljubavi i ljepoti, nego se pomisliti i na dobar život, Terza se nazvala Kudinom snašom. (...) Koncem druge godine rodila je kćer, što ju je u prvi čas razljutilo i razočaralo. U prvom redu ona nije željela, da se okuje djecom, a u drugom, kad je već rodila, trebao je biti sin jer je Jakša vruće želio sina, a porodom sitne djevojčice nije mogla računati, da se je zauvijek riješila nošenja i rađanja, što bi svakako bilo moguće, da se je Jakšina želja ispunila.“ (Švel – Gamiršek, 1992: 24). Snaša Terza je od same mladosti držala do sebe, vidljivo je da je vrlo svjesna vlastitoga identiteta, za razliku od većine žena u svome okruženju koje su u potpunosti podređene nekome muškarcu (najprije ocu, a nakon udaje mužu) što je vidljivo u citatu: „Ako niste vidjeli zadovoljne žene, tada treba da upoznate snašu Terzu. Ujutro, kad se probudi, a ne rani ona, jer joj nije nužda, provaljuška se u mekanom krevetu i uvijek još časkom promisli o svojem položaju, koji joj se činio zavidno lijep, i čudi se sama sebi, kako je sve, što je htjela, postigla. Jer može li biti što ljepše nego biti bogata? A snaša Terza je bogata žena. Mislite li, da je mnogo radila i patila se, da do toga dođe. Ah, ne. Sve je snaša Terza stekla svojom okretnom ženskom pameti.“ (Švel – Gamiršek, 1992: 21). Moglo bi se reći da ona pripada liku fatalne žene koje Krešimir Nemeć definira kao likove suprotstavljene patrijarhalnoj viziji žene u tipičnoj ikonografiji kuće, djece i kuhinje, koji odbacuju pravila nametnuta u skladu s puritanskim građanskim moralom te koji djeluju izvan konvencija koje je društvo pripisivalo ženi (Nemeć, 1995:70). U opisu snaše Terze može se primijetiti njezina nezainteresiranost za stvaranje obitelji, potpuno drukčiji odnos prema braku, težnja za samostalnošću i uživanju u životu. Lik snaše Terze ne predstavlja fatalnu ženu kao demoniziranu s pukom željom za

nanošenjem zla drugim ljudima. Umjesto toga naglasak je stavljen na njezin ambivalentan odnos prema patrijarhalnom svjetonazoru jer se konstantno odupire nametnutim pravilima i živi u suprotnosti prema njima.

Određeni se ženski likovi odlučuju napustiti muža i podređeni bračni položaj u potrazi za boljim životom što pikazuje citat iz proze *Iva Abramov*: „Kad se je vratio kući, zavikne pred zatvorenom kapijom Mariju, da mu je otvori. Malo se je začudio, kad je našao zatvorenu kapiju, jer je običaj, a žena pazi, kada će muž s kolima doći kući, da nađe otvorenu kapiju, a još se je više čudio, kad mu je otac otvorio. Ne silazeći s kola zapita oca, gdje mu je žena. A Marko slegne ramenima, pa mu podrugljivo odgovori: „Gdje je? Dosadilo ptici, izletjela iz gnijezda. Zar si mislio da će do vijeka trpjeti tvoje bekrijanje?“ Iva nije shvatio cijelu stvar. Otišla je valjda prkosna i ljuta materi. Vratit će se. Više to puta koja žena učini, kao prijatnu mužu. Zapita oca opet, kamo je otišla, i ne malo zaprepašten čuje odgovor: „Pobjegla je za Budom Ličaninom. Ostavila ti je cedulju da paziš na dijete i da je ne tražiš.“ (Švel – Gamiršek, 1990:122) (...) Istina je, Vladimire, imam ljubavnika, ili bolje, ja sam ga imala. – Zašto, Marijo? Kaži mi u lice, zašto si mi nanijela najveću uvredu koju muž može od žene doživjeti? Ja sam ti dao sve. Ime, položaj i zavidnu egzistenciju. Ti mi za sve to vraćaš sramotu, ja ne znam, da li ću biti kadar da to trpim i dalje uz sebe. Marija ga je slušala, a onda ustane, stane pred njega i odlučno reče: - I ne moraš, Vladimire. Ja idem.“ (Švel – Gamiršek, 1992: 211).

Navedeni primjeri dokaz su kompleksnosti oblikovanja ženskih likova, predstavljaju nehomogene kategorije jer svojim postupcima i načinom razmišljanja reinterpetiraju i podrivaju tradicionalni patrijarhalni ustroj rodnoga binarizma prema kojemu se određene osobine pripisuju isključivo maskulinom ili isključivo femininom.

5. ZAKLJUČAK

Cilj je ovoga rada bio prikazati na koje su se načine oblikovali ženski identiteti u zbirkama kratkih proza Mare Švel-Gamiršek i Mile Miholjević. Tijekom analize, na temelju brojnih citata, vidljiva je kompleksnost dviju temeljnih razina, prva razina afirmiranja i podržavanja rodni stereotipa, te s druge strane razina dekonstrukcije i podriivanja stereotipa koje je nametnuo patrijarhat.

U radu se otvaraju pitanja međusobnih odnosa unutar braka, bračne nevjere, objektivizacije žene, pitanja majčinstva i pobačaja te slobode govora i ponašanja žena u društvenom okruženju koje je tradicionalno uređeno. Vidljivo je da zbog ključne dihotomije privatno/javno unutar patrijarhata dolazi do ukalupljivanja žena i tiranije nad njihovim životima na način da nemaju pravo izbora i pravo na slobodu. Radom se želi staviti naglasak na to da žene kroz elemente neovisnosti uspijevaju opovrgnuti temeljne postavke patrijarhata, te sudjelovati u javnom životu i poslovima bolje nego pojedini muškarci. Dakle, iako se u srazu želja i društvenih očekivanja ženski identiteti lome i fragmentiraju, pojedine se žene uspijevaju obračunati s arhetipskim modelima ženskosti te na taj način redefiniiraju svoj položaj u patrijarhalnome društvenom uređenju.

Da se zaključiti da ni ženski ni muški identiteti nisu homogene kategorije, već predstavljaju heterogenu smjenu različitih identiteta koji se međusobno isprepliću. Brojni citati svjedoče o tome kako rodne uloge u shvaćanju tipično muških ili ženskih uloga i ponašanja nisu urođene, već su patrijarhalno ovjerene i društveno nametnute.

6. POPIS LITERATURE

6.1. Predmetna literatura

Miholjević, Mila. (1941) *Za svijetlom*. Zagreb: Matica hrvatska.

Švel, Gamiršek, Mara. (1992) *Portreti nepoznatih žena*. Zagreb: Matica hrvatska.

Švel, Gamiršek, Mara. (1990) *Šuma i Šokci*. Vinkovci: Izdavačka djelatnost Vinkovci; pretisak izdanja iz 1940. godine.

6.2. Stručna literatura

Adamović, Mirjana. (2010) *Žene i društvena moć: sociološka obilježja žena na upravljačkim položajima u kulturi i kulturnim industrijama : doktorska disertacija*. Zagreb.

Bećirbašić, Belma. (2011) *Tijelo, ženskost i moć: upisivanje patrijarhalnog diskursa u tijelo*. Zagreb ; Sarajevo : Synopsis.

Bujan, Ivan; Marot Kiš, Danijela. (2009) *Tijelo, identitet i diskurs ideologije* U: *Fluminensia*, časopis za filološka istraživanja, Vol. 20, No. 2., veljača, str. 109-123.

Butler, Judith. (2000) *Nevolje s rodom – feminizam i subverzija identiteta*. Zagreb: Ženska infoteka.

Detoni Dujmić, Dunja. (1998) *Ljepša polovica književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska.

Frangješ, Ivo. (1987) *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb – Ljubljana: Nakladni zavod Matice hrvatske.

Galić, Branka. (2002) *Moć i rod* U: *Revija za sociologiju*, Vol.33, No.3-4., prosinac, str. 225-238.: http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=40903 (Zadnji puta posjećeno: 15. ožujka 2017. godine)

Hall, Stuart. (2006) *Kome treba 'identitet'?* U: *Politika teorije – zbornik rasprava iz kulturalnih studija*, priredio: Dean Duda, str. 357-373. Zagreb: Disput.

Jelčić, Dubravko. (1997) *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb: Naklada Pavičić.

- Johnston D., Swanson, H. (2004) *Uloga medija u stvaranju ideologija majčinstva*. U časopisu Treća: Centar za ženske studije. Zagreb.
- Mindoljević Drakulić, Aleksandra.(2015) *Majka, Žena, majčinstvo*. Zagreb: Medicinska naklada.
- Nemec, Krešimir. (2003) *Povijest hrvatskog romana od 1945. do 2000. godine*. Zagreb: Školska knjiga.
- Pateman, Carole. (2000) *Spolni ugovor*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Pateman, Carole. (1998) *Ženski nered: demokracija, feminizam i politička teorija*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Rezo, Vladimira. (2012) *Mara Švel-Gamiršek - književno djelo i percepcija*. Hrašće 40. str. 5-17.
- Rezo, Vladimira. (2013) *Napokon u recepcijskom fokusu*. Hrašće 41. str. 5-17.
- Rezo, Vladimira. (2014) *Proza Mare Švel Gamiršek : Šokački ciklus - kraće proze*. Hrašće. 43. str. 9-35.
- Scott, Joan Wallach. (2003) *Rod i politika povijesti*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Škrlec, Marija. (2010) *Dihotomija privatno/javno u ženskom ključu*. U: Časopis studenata filozofije. Vol. IX No. 18/19 studeni, str. 264-291. http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=92345 (Zadnji puta pogledano: 02. svibnja 2017. godine)
- Zlatar, Andrea. (2004) *Tekst, tijelo, trauma: ogledi o suvremenoj ženskoj književnosti*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Župan, Dinko. (2013) *Mentalni korzet – Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)*. Osijek - Slavonski Brod: Učiteljski fakultet u Osijeku.
- Yuval-Davis, Nira. (2004) *Rod i nacija*. Zagreb: Ženska infoteka.

